

બૌદ્ધધર્મ અને જૈનગ્રંથો તેમજ પુરાણો અને બીજા સંસ્કૃતસાહિત્યમાંથી મળતી માહિતી પ્રમાણે ઈ.સ. પૂર્વેની 7મી સદીના અંત ભાગમાં ઉત્તર ભારતમાં એક પણ સર્વસત્તાધીશ સત્તા ન હતી. સમગ્ર ઉત્તર ભારત નાનાં-મોટાં અનેક રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. આ રાજ્યો મહાજનપદ અથવા ગણરાજ્યો તરીકે પણ ઓળખાતાં. પાલિ ગ્રંથ ‘અંગુત્તરનિકાય’ તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

16 મહાજનપદ

ક્રમ	મહાજનપદનું નામ	રાજધાની	વર્તમાન નામ
1	અંગ	ચંપા (માલિની)	પૂર્વ બિહાર
2	મગધ	ગિરિવ્રજ / રાજગૃહ	દક્ષિણ બિહાર
3	કાશી	વારાણસી	કાશી (બનારસ) - ઉત્તરપ્રદેશ
4	કોશલ	શ્રાવસ્તી અયોધ્યા કુશાવતી	અવધ (ઉત્તરપ્રદેશ)
5	વજ્જિ	મિથિલા	ઉત્તર બિહાર
6	મલ્લ	કુશિનારા-પાવા	ગોરખપુર જિલ્લો
7	ચેદિ-ચેતી	શુક્તિમતી (શક્તિ)	યમુના અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ
8	વત્સ	કૌશામ્બી	અલ્હાબાદ પ્રદેશ
9	કુરુ	ઈન્દ્રપ્રસ્થ	થાણેશ્વર, દિલ્લી અને મિરત જિલ્લો
10	પાંચાલ	અહિછત્ર / કામ્પિલ્ય	બંદાઉ, બરેલી અને ફારુખાબાદ જિલ્લો
11	મત્સ્ય	વિરાટનગર	જયપુર જિલ્લો (રાજસ્થાન)
12	સૂરસેન	મથુરા	મથુરા નગર અને જિલ્લો
13	અસ્મક	પૈઠણ	ગોદાવરી નદીના કિનારે
14	અવંતિ	માહિષ્મતી, ઉજ્જયિની	માળવાનો પ્રદેશ
15	ગાંધાર	તક્ષશિલા	પેશાવર અને રાવળપિંડી જિલ્લો
16	કામ્બોજ	લાજપુર (હાટક)	નૈઋત્ય કાશ્મીર પ્રદેશ

આ ઉપરાંત અન્ય બૌદ્ધગ્રંથોમાં નીચેનાં કેટલાંક રાજ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેમાં કલિંગ, સૌવીર અને વિદેહનો સમાવેશ થાય છે. એ જ રીતે જૈનગ્રંથ, “ભગવતી” માં થોડાંક વધારાનાં રાજ્યોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જેમાં માલવ કોચ્ચ (કચ્છ), પાદ્ય (બંગાળમાં પુંડ્ર), લાઘા (બંગાળમાં રાધા) અને મોલી (મલ્લ)નો સમાવેશ થાય છે.

ઉપરના રાજ્યોમાં અમુક રાજ્યો પ્રજાસત્તાક ગણરાજ્યો હતાં અને બાકીનાં રાજ્યોમાં લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા હતી.

સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્યોનો સમુદાય

બૌદ્ધગ્રંથોમાં જુદી-જુદી જાતિઓનાં ગણરાજ્યોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં વૈશાલીના લિચ્છવીઓ, કપિલવસ્તુના શાક્યો, પાવા અને કુશીનગરના મલ્લો, પીપલીવનના મોરિય, સુમસુમારના ગિરિના મગ્ગ અને મિથિલાના વિદેહો ખાસ નોંધપાત્ર છે. પાણિનિ તેમનાં ‘અષ્ટાધ્યાયી’માં આ પ્રજાસત્તાક (સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ) રાજ્યોનો ‘ગણ અથવા સંઘ’ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. જેમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્યો નીચે પ્રમાણે હતાં:

વૈશાલી (લિચ્છવીઓ) :

આ સમયે લિચ્છવીઓનું ગણરાજ્ય ઘણું બળવાન હતું. 9 મલ્લ ગણરાજ્યો અને કાશી - કૌશલ્યનાં 18 ગણરાજ્યોએ લિચ્છવીના સરદાર ચેતકના નેજા નીચે ગણરાજ્યોનો બળવાન સંઘ રચ્યો હતો. વૈશાલી લિચ્છવીઓનું પાટનગર હતું. તેની જાહોજલાલી સમૃદ્ધ હતી. તેમાં અનેક મહાલયો, આરામગૃહો, કમળથી ભરપૂર જળાશયો, વિહારો, ચૈત્યો અને મહેલો હતા. અહીંની જ એક નૃત્યાંગના ‘આમ્રપાલી’એ તેનું આમ્રવન બુદ્ધના ચરણે ધર્યું હતું. વૈશાલીના રાજ્યતંત્રમાં 7707 રાજાઓ (નેતાઓ) તેટલા જ ઉપરાજાઓ (ઉપનેતાઓ), સેનાપતિ, ખજાનચીઓ હતા. એનો અર્થ એ કરી શકાય કે, અહીં બધા જ નાગરિકોને રાજ્યશાસનમાં અધિકાર હતો. સરકારનું રોજબરોજનું સંચાલન કરવા આઠ કે નવ સભ્યોની કારોબારી હતી. 9 સભ્યોની કારોબારી પરદેશનીતિ સંભાળતી હતી. અને આઠ સભ્યોની કારોબારી ન્યાયનું કાર્ય કરતી. લિચ્છવીની પ્રજાની એકતા અને શિસ્ત પ્રસંશનીય હતા. તેમની મહાનતા તેમના ચારિત્રમાં હતી.

કપિલવસ્તુ (શાક્યો) :

શાક્યોએ તો દુનિયાને ભગવાન બુદ્ધ જેવી વિભૂતિ આપી છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણ મુખરજીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ ગણરાજ્યમાં 80 હજાર કુટુંબો અથવા પાંચ લાખની વસ્તી હતી. અહીંનું તંત્ર પણ પ્રજાતંત્ર હતું. તેમની સંચાલાર (ધારાસભા)માં 500 સભ્યો હતા. તેના પ્રમુખને રાજા કહેતા. ત્રણ વાર વાંચન થયા પછી કોઈપણ કાયદો પસાર કરવામાં આવતો. અગત્યના પ્રશ્નોમાં ‘શલાકા’ (મતદાન માટે વપરાતી વિવિધ રંગની સળી) દ્વારા મત લેવાતો. અમુક પ્રશ્નો ચર્ચા કરવા નાની સમિતિને સોંપતા. શાક્યોને તેમના સંસ્કારીપણા અને ઉચ્ચ કુળનું ભારે ગૌરવ હતું. કેટલીક બૌદ્ધકથા દ્વારા શાક્યોમાં સમાનતાના ખ્યાલો હોવાનું પણ જાણવા મળે છે.

પાવા અને કુશીનારા (મલ્લો) :

મલ્લોની એક શાખા પાવામાં અને બીજી શાખા કુશીનારામાં હતી. પાવામાં મહાવીર જૈન અને કુશીનારામાં ગૌતમ-બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા હતા. મલ્લ રાજ્ય પ્રજાસત્તાક સંઘરાજ્ય હતું, અને તેના બધા જ સભ્યો ‘રાજા’ કહેવાતા. પાવામાં મલ્લોએ ત્યાંની પાર્લામેન્ટનું નવું મકાન ‘ઉબ્બિટક’ નામે બનાવ્યું હતું. અહીંના વહીવટી અમલદારોને ‘પુરીશ’ કહેતા, જે આજના પોલીસ સાથે મળતા આવે છે. આ રાજ્યે બૌદ્ધધર્મને ભિખ્ખુ આનંદ અને અનિરુદ્ધ જેવા શિક્ષકો આપ્યા હતા.

આ ઉપરાંત અન્ય ગણરાજ્યોમાં રામગ્રામ, કોલિયો તથા પીપલીવનના મોરીયોનો સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ બધાં ગણરાજ્યોની રચના, વ્યવસ્થા અને શાસનતંત્ર મહદ્અંશે લિચ્છવીઓ અને મલ્લો તથા શાક્યોના તંત્રને મળતાં આવતાં હતાં.

મગધના સામ્રાજ્યનો ઉદય અને વિકાસ

ઈ.સ. પૂર્વે. 7 મી સદીના ઉત્તરભારતનાં 16 મહાજનપદોમાં ચાર (કોશલ, વત્સ, અવંતી, મગધ) રાજ્યો શક્તિશાળી અને મુખ્ય હતાં. તેમની વચ્ચે સર્વોપરિતા માટે હરીફાઈ ચાલતી હતી. મગધનો નાનકડા રાજ્યમાંથી એક મહારાજ્યમાં વિકાસ એ બૌદ્ધકાલીન ભારતના ઇતિહાસની એક નોંધપાત્ર ઘટના ગણાવી શકાય.

મગધના સામ્રાજ્યના ઉદયનાં કારણો :

મગધ એક મહારાજ્ય બન્યું, તેની પાછળનાં અનેક કારણો જવાબદાર હતાં. ઈ.સ.પૂર્વે. 7 મી સદીમાં ઉત્તરભારતમાં એક પણ એકચક્રી સત્તા ન હતી. કોશલના રાજા પ્રસેનજિતની બહેન કોશલદેવીનાં લગ્ન મગધના રાજા બિંબિસાર સાથે થયાં હતાં.

બિંબિસારનો વધ કરીને મગધની ગાદીએ આવેલા અજાતશત્રુએ કાશી મેળવવા માટે પ્રસેનજિત સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં પ્રસેનજિતની હાર થઈ. ત્યારબાદ પ્રસેનજિતના પ્રધાનની મદદથી વિદુદત્તે તેની સામે બળવો કરી કોશલ રાજ્યની ગાદી પચાવી પાડી. વત્સવંશના રાજવીઓ સાથે લગ્નસંબંધો બાંધીને મગધના રાજા દર્શકે તેનો વિરોધ શાંત કર્યો હોવાનું જણાય છે.

આ સમયે ભારતમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની અનુકૂળતા જેટલી મગધમાં હતી, તેટલી કોઈ અન્ય રાજ્યમાં ન હતી. ગંગા, શોણ, ગંડકી, ગોગ્રા વગેરે નદીઓના પ્રદેશોનો ઉપયોગ બચાવના કુદરતી સ્થળ તરીકે થયો. યુદ્ધના સમયે જળવ્યવહારનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. મગધની દક્ષિણે લોખંડના ખનીજનો વિસ્તાર હતો, જે વેપાર માટે ખૂબ અનુકૂળ હતો. શરૂઆતથી મગધ અને પૂર્વના દેશો વૈદિક સંસ્કૃતિથી અલિપ્ત રહ્યા હતા. તેથી અહીં આર્યો જેને ધિક્કારતા હતા તેવા અબ્રાહ્મણો અને વ્રત્યોનું જોર વધ્યું હતું. એક બાજુથી અબ્રાહ્મણો અને વ્રત્યો વૈદિક સંસ્કૃતિના રાજકીય પાસાને ધક્કો આપી રહ્યા હતા, ત્યારે બીજી બાજુ બૌદ્ધ અને જૈનો તેના ધાર્મિક માળખાને ઇન્ન-બિન્ન કરી રહ્યા હતા. એ રીતે કહીએ તો આ સમયે ખરેખર એક નવા યુગની શરૂઆત થઈ હતી.

ટૂંકમાં, ઈ.સ.પૂર્વે.ની 7 મી સદીનાં ચાર મુખ્ય રાજ્યોમાંથી બે રાજ્યો અવંતી અને વત્સ સર્વોપરિતાની હરીફાઈમાંથી દૂર થયા હતા. તો ઈ.સ.પૂર્વે. 6 ટી સદીમાં સર્વોપરિતાની હરીફાઈમાં મગધ અને કોશલ બે રાજ્યો રહ્યાં હતાં. તેમાં કોશલના રાજા પ્રસેનજિતની મગધના રાજા અજાતશત્રુ સામે હાર થઈ, તેથી કેટલાક વિદ્વાનો મગધની મહાસત્તાનો યશ અજાતશત્રુને આપે છે.

મગધ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર (ઈ.સ. પૂર્વે. 603 થી ઈ.સ. પૂર્વે. 323)

બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો મગધના રાજાઓને હર્યક અને શિશુનાગ તથા નંદવંશને બે વંશોમાં વહેંચી નાખે છે. જેમાં હર્યકવંશમાં બિંબિસાર અને અજાતશત્રુ નામના બે મહાન રાજાઓ થયા. તેમના સમયમાં મગધનો સારો એવો વિકાસ થયો હતો.

બિંબિસાર :

15 વર્ષની યુવાન વયે મગધની ગાદીએ આવેલા બિંબિસારે પોતાની આજુબાજુનાં રાજ્યોમાં શરૂઆતથી જ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો હતો. જુદાં-જુદાં રાજ્યો સાથે તેણે લગ્નસંબંધો બાંધ્યા. પોતાના રાજ્યનું પાટનગર ગિરિવ્રજને બનાવ્યું. તેણે અંગ દેશ કબજે કરી પોતાના પુત્ર અજાતશત્રુને ત્યાંના નિયામક તરીકે મોકલ્યો. તેના સામ્રાજ્યમાં 80 હજાર ગામડાં હતાં. તેના સામ્રાજ્યનો વહીવટ ‘મહાપાત્રો’, ‘સબ્બાથકો’ તથા ‘ગ્રામીકો’ કરતા.

અજાતશત્રુ :

મગધને મહારાજ્ય બનાવવામાં બિંબિસારના પુત્ર અજાતશત્રુનો ફાળો ઘણો મોટો છે. કોશલરાજા પ્રસેનજિતને તેની પાસે હાર કબૂલ કરવી પડી હતી. લિચ્છવીઓની નેતાગિરિ નીચેના મજિજઓના સંયુક્ત ગણસંઘમાં ફાટફૂટ પડાવી તેણે આ ગણરાજ્યોને કચડી નાખ્યાં હતાં.

અજાતશત્રુ પછી મગધની ગાદીએ આવેલા તેના પુત્ર ઉદયને ગિરિવ્રજમાંથી પાટલીપુત્ર (કુસુમપુરી)માં પોતાની રાજધાની ફેરવી હતી. ઉદયન પછી મુંડ અને મુંડ પછી નાગદશકે મગધની ગાદી સંભાળી હતી.

શિશુનાગ અને તેના વંશજો

બૌદ્ધગ્રંથોના જણાવ્યા પ્રમાણે ઉદયન, મુંડ અને નાગદશક ત્રણે પોતપોતાના પિતાનો ઘાત કરીને ગાદીએ આવ્યા હતા. એટલે પ્રજાએ કંટાળીને હવે નાગદશકના અમાત્ય શિશુનાગને ગાદી આપી. આમ, મગધની ગાદી પર શિશુનાગવંશ શરૂ થયો. શિશુનાગ પછી કાલાશોક અને તેના દસ પુત્રોએ સતત 21 વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તેમ બૌદ્ધગ્રંથો જણાવે છે. એક ગ્રીક લેખકના જણાવ્યા અનુસાર કાકવર્ણિનની રાણીના પ્રિયતમે ખંજર ભોંકી તેનું ખૂન કરી ગાદી પચાવી પાડીને મગધમાં નંદવંશની સ્થાપના કરી.

નંદવંશ :

કેટલાક વિદ્વાનોના મતે નંદવંશની સ્થાપના મહાપદ્માનંદે કરી હતી. તે એક સફળ સેનાની અને શક્તિશાળી રાજા હતો. તેણે કૌશમ્બી, કોશલ અને અવંતી સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. કલિંગના રાજા ખારવેલના હાથીગુફા શિલાલેખ

ઉપરથી જાણવા મળે છે કે, તેણે કલિંગ ઉપર પણ વિજય મેળવ્યો હતો. ગ્રીક લેખકો નંદરાજાઓની સત્તા અને સમૃદ્ધિના ઘણાં વખાણ કરે છે. તેના સમયમાં મગધનું મહારાજ્ય સત્તા અને સમૃદ્ધિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. નંદવંશના છેલ્લા રાજા ધનાનંદને ઉથલાવી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે મગધમાં મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી (ઈ.સ.પૂર્વે. 323).

ઈરાની અને મેસિડોનિયા (ગ્રીસ)નાં ભારત પરનાં આક્રમણો અને તેનાં પરિણામો

ઈ.સ.પૂર્વે. 6ઠી સદીમાં ઈરાનીઓનું અને ઈ.સ.પૂ. 4થી સદીમાં ગ્રીકોનું આક્રમણ ભારત પર થયું. તેનાં કારણો જોઈએ તો, આ સમયે અહીં કોઈ શક્તિશાળી રાજા ન હતા. નાનાં રાજ્યો અંદર-અંદર લડીને નિર્બળ થઈ ગયાં હતાં. અનુવૈદિક સમયથી હિંદનાં રાજ્યો અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર પૂર્વ હિંદ તરફ ખસવા માંડ્યું હતું. સમગ્ર ઉત્તર હિંદમાં એક પણ સત્તા સર્વોપરી ન હતી. બધાં રાજ્યોમાં એક સંઘ બનાવીને વિદેશીઓનો પ્રતિકાર કરવાની ભાવના હજી ખીલી ન હતી.

ટૂંકમાં, આ સમયે પંજાબના સરહદી વિસ્તાર અને વાયવ્ય સરહદના પ્રદેશો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મહત્વ ધરાવતા નહિ હોય. આર્યોની પ્રવૃત્તિ જ્યારે મધ્યપ્રદેશ અને પૂર્વના દેશો તરફ કેન્દ્રિત થઈ, ત્યારે ભારતની વાયવ્ય સરહદ પહેલાં ઈરાનીઓ અને પછી મેસિડોનિયાના સિકંદરના (પરદેશીઓના) આક્રમણનો ભોગ બની હતી.

ભારત પરનાં ઈરાની આક્રમણો

બહુ પ્રાચીન સમયથી ભારત અને ઈરાન વચ્ચે સાંસ્કૃતિક સંબંધ હતો. ભાષાઓ, ધર્મવિધિ અને બીજી અનેક બાબતોમાં ઈરાની આર્યો અને ભારતીય આર્યો વચ્ચે સંપર્ક હતો. પરંતુ ભારતીય આર્યો જેમ-જેમ પૂર્વ તરફ આગળ વધતા ગયા તેમ-તેમ આ સંબંધોમાં ઓટ આવતી ગઈ. ઈ.સ. પૂર્વે 6ઠી સદીમાં સમ્રાટ સાયરસની પ્રદેશ લાલસાએ ભારત પર આક્રમણ કરવાનું શરૂ કર્યું. ગ્રીક ઇતિહાસકારક હેરોડોટસના જણાવ્યા પ્રમાણે એકમેનિયન (હખમનિષ્ય) વંશના સમ્રાટ દરાયસે ભારતની વાયવ્ય સરહદે આવેલો ગાંધાર (વર્તમાન અફઘાનિસ્તાન) પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. સાયરસ પછી તેના પુત્ર કેમ્બેસીસના સમયમાં ભારત પર ઈરાની આક્રમણ થયું ન હતું. પરંતુ કેમ્બેસીસ પછી દરાયસ 1 લાએ ભારતની સરહદ પર ઈરાની સૈનિકો મોકલ્યા. હેરોડોટસ જણાવે છે કે, દરાયસે (ઈ.સ. પૂર્વે. 517) સ્કોપલેક્સ નામના પોતાના વહાણવટીને સિંધુનદીના પ્રવાહોની શોધખોળ માટે વહાણોનો ફાલો લઈને મોકલ્યો હતો. દરાયસના સામ્રાજ્યમાં 20 પ્રાંત પૈકીમાં ભારતનો પશ્ચિમી વિસ્તારનો એક પ્રાંત પણ હતો. તેની સમૃદ્ધિ એટલી બધી હતી કે દર વર્ષે અહીંથી 360 ‘ટેલેન્ટ’ સોનાની રજ ખંડણી તરીકે મોકલવામાં આવતી. આ દરાયસના સામ્રાજ્યની કુલ આવકના ત્રીજા ભાગ જેટલી આવક આ રીતે ભારતમાંથી જ થતી.

દરાયસના પુત્ર ઝર્ક્સીસના સમયમાં હિન્દુસ્તાનના આ ભાગ પર ઈરાનીઓનો અંકુશ વધારે દઢ બન્યો હશે. કારણકે, હેરોડોટસ જણાવે છે તેમ, ઝર્ક્સીસે ગ્રીક નગરરાજ્યોને કચડી નાખવા માટે તેનાં સૈન્યમાં હિંદીઓ અને ગાંધારોની ટુકડી પણ બનાવી હતી. એ રીતે યુરોપમાં થર્મોપોલીના ઘાટ પાસે ઈરાન તરફથી પહેલી વાર હિંદનું સૈન્ય લડ્યું હતું.

હિંદ પરનો ઈરાનનો આ અંકુશ ક્યાં સુધી ચાલ્યો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. છતાં (ઈ.સ. પૂર્વે 330 સુધી) હિંદના આ વાયવ્ય સરહદ પરના પ્રદેશો પર એક યા બીજા પ્રકારે ઈરાની આધિપત્ય હશે તેમ માની શકાય. કારણકે, સિકંદર સામે ઈરાની સમ્રાટ દરાયસ ત્રીજો હાર્યો અને સિકંદરનો ભારત તરફ આવવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો.

ભારત પર ઈરાની આક્રમણોનાં પરિણામો (અસરો) :

ઈરાની આક્રમણની રાજકીય દૃષ્ટિએ બહુ લાંબી અસર થઈ ન હતી. આ આક્રમણની વેપાર અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ મહત્વની અસર થઈ હતી. સ્કાયલેક્સ નામના નાવિકે દરાયસ પહેલાના સમયમાં સિંધુ અને તેની શાખાઓનો માર્ગ શોધ્યો. તેનાથી બંન્ને રાષ્ટ્ર વચ્ચે વેપારી સંબંધો બંધાયા હશે. ઈરાનના આર્યો અને હિંદના આર્યોના સંપર્કની પુનઃશરૂઆત આ આક્રમણથી થઈ હતી. વેપારી સંબંધના પુરાવા તરીકે હિંદના ઘણા ભાગોમાંથી ઈરાનના સોનાના સિક્કા ‘દરિક’ અને ચાંદીના ‘સિગલોઈ’ મળી આવ્યા છે.

એ જ રીતે, ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાં ખરોષ્ટી લિપિ (જમણી તરફથી લખાતી)ની શરૂઆત થઈ, તે પણ ઈરાનીઓની આરામ લિપિને આભારી છે. તેમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. કેટલાક વિદ્વાનો મૌર્યકાલીન શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં તથા ખડક અને સ્તંભો પર આજ્ઞાપત્ર કોતરાવવાની અશોકની પ્રણાલિકા પર પણ ઈરાનીઓની અસર નિહાળે છે.

મેસેડોનિયા (ગ્રીસ)નાં ભારત પરનાં આક્રમણો અને તેનાં પરિણામો

આક્રમણો :

મેસેડોનિયાના રાજા ફિલીપનો પુત્ર સિકંદર માત્ર વીસ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો. તે નાનપણથી જ વિશ્વવિજેતા બનાવાની ઈચ્છા ધરાવતો હતો. તેણે ભારત પર કરેલાં આક્રમણો ભારતના ઇતિહાસમાં મેસેડોનિયાનાં આક્રમણો તરીકે ઓળખાય છે. અરબેલાના યુદ્ધમાં ઈરાનના દરાયસ ત્રીજાને હરાવી સિકંદરે હિંદ પરના આક્રમણની તૈયારી કરી. આખરે તેણે ભારત તરફ જવાના માર્ગે લશ્કર માટે કિલ્લાઓ બંધાવ્યા. આવા એક કિલ્લા ‘નાસિયા’થી તેણે તક્ષશિલાના રાજા તથા સિંધુની પશ્ચિમે આવેલા રાજાઓને પોતાનામાં ભળી જવા આમંત્રણ આપ્યું. તક્ષશિલાનાં રાજાએ પોતાના પુત્ર આંભિકુમારને મોકલીને સિકંદરને હિંદ પર ચઢાઈ કરે તો મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. તેવી જ રીતે, સરહદના બીજા એક રાજા શશીગુપ્તે પણ સિકંદરને મદદ કરી. આમ, ભારતભૂમિના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા આ બંને સૌપ્રથમ દેશદ્રોહીઓ કહી શકાય.

સિકંદરે હિંદ પર લડાઈ માટે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ પાડ્યા. પહેલા વિભાગમાં હફેઈસ્ટન (Haphaestion) અને પડીકાસ (Perdiccas) ની સરદારી હેઠળ આંભિકુમારના માર્ગદર્શન પ્રમાણે કાબુલ નદીના માર્ગે પેશાવર તરફ કૂચ કરી. પરંતુ રસ્તામાં આષ્ટકોના રાજાએ તેનો બહાદુરીપૂર્વક સામનો કર્યો અને અંતે તે મરાયો પછી ગ્રીક લશ્કર આગળ વધી શક્યું.

બીજા સૈન્યની સરદારી ખુદ સિકંદરે લીધી. તે કાબુલ નદીની ઉત્તરે થઈને કુનર, પંજકૌર અને સ્વાતમાં પ્રવેશ્યું. વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિનિ જેને અશ્વાયન અને પૂર્વયશ્વકાયન જાતિઓ કહે છે એ જાતિઓએ તેમનો બહાદુરીપૂર્વક સામનો કર્યો. તેમના કિલ્લાઓ તોડવા જતાં એક કિલ્લામાં ખુદ સિકંદરને ઘા વાગ્યો અને તેની કિંમત આખા કિલ્લાની પ્રજાને ચૂકવવી પડી. સિકંદરે સમસ્ત કિલ્લાની પ્રજાને કાપી નાખી. સિકંદરના આ હિંચકારા કૃત્યની ગ્રીસ ઇતિહાસકારોએ પણ આકરી નિંદા કરી છે.

તે પછી સિકંદરે અશ્વકાયોનો સૌથી મજબૂત ગણાતો આરસોનનો કિલ્લો સર કર્યો. ગ્રીક ઇતિહાસકારો સિકંદરની આ જીતને તેની સૌથી મહાન લશ્કરી સિદ્ધિ ગણે છે.

ત્યારબાદ સિંધુકિનારે પોતાના બીજા લશ્કરને મળી, સિંધુ પાર કરીને સિકંદર તક્ષશિલા પહોંચ્યો (ઈ.સ. પૂર્વ. 324). ત્યાં આંભિકુમારે તેનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. તક્ષશિલામાં તેણે ભવ્ય દરબાર ભર્યો અને આજુબાજુના રાજાઓની ખંડણી સ્વીકારી. પરંતુ જેલમ અને ચિનાબ વચ્ચેના પ્રદેશમાં રઘુવંશી રાજા પર્વતકે (પુરૂ જેને ગ્રીકો પોરસ કહે છે.) શરણાગતિ સ્વીકારી નહિ. તેણે સિકંદરને કહેવરાવ્યું “આપણે મળીશું તો ખરા, પણ રણમેદાનમાં.”

સિકંદરના સૈન્યનો પુરૂ અને તેના સૈન્યએ વીરતાપૂર્વક સામનો કર્યો. અંતે પુરૂ ઘાયલ થઈને પકડાયો, છતાં તેનું ગૌરવ તો સલામત જ રહ્યું. કારણકે, સિકંદરે તેની કદર કરી તેનું રાજ્ય પાછું આપ્યું, એટલું જ નહિ, તેના રાજ્યમાં 15 પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો પ્રદેશ પણ આપ્યો.

સિકંદર મગધના રાજા નંદને હરાવવા ઈચ્છતો હતો, પરંતુ તેના સૈનિકો વર્ષોથી ગ્રીસની બહાર તેની સાથે ભટકતા હતા. તેઓ પોતાના ઘરે પાછા ફરવા આતુર હતા. કદાચ એમ પણ હોય કે, મગધના નંદોની સત્તા અને સમૃદ્ધિ તેમજ લશ્કરી બળ વિશે તેમણે સાંભળ્યું હોય, તેથી આગળ વધવા તૈયાર ન હોય. સાથે જ ભારતની સરહદ પરનાં આક્રમણો સમયે જ તેમને ભારતની પ્રજાની બહાદુરી અને વફાદારીનો પરિચય થયો હતો. તેથી તેઓ હવે હતાશ થયા હતા. ગ્રીક લેખકોનાં લખાણમાંથી તેમના આ ડરની જાણ થાય છે. સિકંદરે પોતાના સૈન્યને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે વ્યર્થ ગયો. આખરે બિયાસનદીના કાંઠે પથ્થરની બાર વેદીઓ બનાવી ગ્રીક દેવતાઓને બલિદાન આપી, ભારે હૃદયે સિકંદર હિંદમાંથી પાછો ફર્યો.

પરિણામો :

સિકંદરની ચડાઈએ ભારતીયોની આંતરિક નબળાઈઓ ખુલ્લી પાડી. નાના રાજ્યોને કોઈપણ વ્યવસ્થિત આક્રમણનો સામનો કરવા માટે બળવાન સામ્રાજ્ય હોવું જરૂરી છે તે સમજાયું. સિકંદરની ચડાઈ વખતે વિજેતા બનવા માટે જંગલિયતનું પ્રદર્શન જોવા મળ્યું, તેની સાથે ભારતની પ્રજાના ખમીર તથા સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાની ભાવનાનાં દર્શન પણ થયાં. આ આક્રમણનો ભારતીય પ્રજાએ પ્રાણવાન અને બળવાન પ્રતિકાર કર્યો હતો અને ગુલામી સ્વીકારવાના બદલે હજારોની સંખ્યામાં સ્વાધીનતા

માટે પોતાનું બલિદાન આપ્યું હતું. વિજયકૂચની દૃષ્ટિએ સિકંદરની આ આક્રમણની કોઈ ખાસ અસર થઈ નહિ. કદાચ તેથી જ ભારતીય લેખકોએ તેની ખાસ નોંધ રાખવાની દરકાર કરી નહિ.

છતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સિકંદરનાં સૈન્યોએ જે માર્ગો પ્રયાણ કર્યું, તે માર્ગો પાછળથી ભારત અને પશ્ચિમી દુનિયા વચ્ચેના સંપર્કના, વ્યવહારના માર્ગો બન્યા. હિંદની ઐતિહાસિક સાધન-સામગ્રીમાં સારો એવો ઉમેરો થયો. હિંદના ઇતિહાસને કાળગણનાનો આધાર મળ્યો. ભારતની સરહદે સ્થાપેલા થાણા (વસાહતો) દ્વારા પશ્ચિમની દુનિયાને ભારતના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય થયો. ભારતીય શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સિક્કાઓ, ગાંધારશૈલી, મૂર્તિવિધાન તેમજ ખગોળવિદ્યા પર ગ્રીક સંસ્કૃતિની અસર થઈ. ટૂંકમાં, ભારત સાથેના ગ્રીક સંપર્કની શરૂઆત કરવા માટે સિકંદરને ભારતીય ઇતિહાસમાં ખાસ મહત્ત્વ આપી શકાય. ભારત પરના ઈરાની અને મેસિડોનિયાના આક્રમણ સામે ભારતીયોએ ભીરુતાને બદલે પ્રાણવાન અને સબળ પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ દાખવીને બલિદાનો આપ્યાં હતાં. જ્યારે કેટલાક (આંભિકુમાર તથા શશીગુપ્ત જેવા) દેશદ્રોહીઓએ પોતાની અયોગ્યતા અને નિર્બળતા પણ છતી કરી હતી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) મગધ સામ્રાજ્યના ઉદયનાં કારણો જણાવો.
- (2) મગધ સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં કયા કયા રાજવંશોએ શું ફાળો આપ્યો, તે ટૂંકમાં જણાવો.
- (3) ભારત પરના ઈરાની આક્રમણની ભારત પર થયેલ અસર જણાવો.
- (4) ‘સિકંદરને ભારત પર આક્રમણ કરવામાં સફળતા મળી.’ - કારણ જણાવો.
- (5) સિકંદરના ભારત પરના આક્રમણનાં પરિણામોની ચર્ચા કરો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) ‘મહાજનપદ’ એટલે શું? ભારતમાં કુલ કેટલાં મહાજનપદ હતાં ?
- (2) કોઈપણ પાંચ મહાજનપદનાં વર્તમાન નામ જણાવો.
- (3) ‘લિચ્છવીઓની પ્રજાની એકતા અને શિસ્ત પ્રસંશનીય હતી.’ - સમજાવો.
- (4) કપિલવસ્તુ-શાક્યોના વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
- (5) મલ્લ રાજ્ય શા માટે પ્રજાસત્તાક સંઘરાજ્ય ગણાતું ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) કયા પાલિગ્રંથમાં ગણરાજ્યોનાં નામોની યાદી આપેલી છે ?
 (A) નિકાય (B) ત્રિપિટક (C) અંગુતર નિકાય (D) અભિધમ્મપિટક
- (2) કઈ નૃત્યાંગનાએ પોતાનું આમ્રવન બુદ્ધના શરણે ધર્યું હતું ?
 (A) હિમાની (B) આમ્રપાલી (C) ગણિકા (D) સારિકા
- (3) મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણસ્થાનનું નામ શું છે ?
 (A) કપિલવસ્તુ (B) પાવાપુરી (C) કુશીનગર (D) વૈશાલી
- (4) ગૌતમબુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા તે સ્થાન કયું છે ?
 (A) કુશીનગર (B) પાંચાલ (C) ગાંધાર (D) અવંતી
- (5) સિકંદરને ભારત પર ચડાઈ કરવા માટે મદદ કરનાર ભારતીય કોણ હતો ?
 (A) આંભિકુમાર (B) આદિકુમાર (C) અનાવિલકુમાર (D) અજાતશત્રુ

